

**O niektorých metodologických skúsenostiach jedného konkrétneho výskumu
(O problematike postojov obyvateľstva
k sociologickému výskumu)**

ALEXANDER FAZIK

Vojenská politická akademie, Praha

V septembri 1965 bol v osemnástich okresoch na území našej republiky sociologický výskum verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu [1].

Táto stať nie je celkovou analýzou výskumnej akcie — o tom bude pravdepodobne hovoriť iný článok — ale je analýzou iba jediného aspektu: postoja obyvateľstva ku konkrétnemu výskumu. Autor si myslí, že zovšeobecnenie skúseností z tejto oblasti môže mať pre ďalší rozvoj sociologických výskumov v našich podmienkach veľký metodologický význam už aj preto, lebo táto „problematika zatiaľ nie je transponovateľná zo zahraničných prameňov“ (Disman) a v našich publikáciách nenájdeme materiál, ktorý by o tomto probléme širšie hovoril.

* * *

Charakteristickým rysom súčasného rozvoja sociologických výskumov v ČSSR je to, že všeobecné úvahy o sociológii a jej módnosti ustupujú do periférnej oblasti. Do popredia vystúpili teoretické a praktické problémy sociologických výskumov ako logický následok dlhých sporov o mieste a poslaní sociológie ako vedy. Potreby praxe si vynucujú prudký rozvoj sociológie. Tento záujem nevzniká náhodou. Všeobecne sa uznáva, že riadiť spoločenské procesy, vytyčovať správne, reálne ciele a perspektívy pohybu našej spoločnosti bez hlbokého a všestranného poznania je práve tak nemožné, ako nemožno riadiť a viesť loď bez kompasu [2].

No, na druhej strane by bolo chybné myslieť si, že sociológia a sociologické výskumy sa stanú všeliekom. V novej sústave riadenia národného hospodárstva sa logicky ráta so širokou inváziou schopných kádrov na všetky stupne riadenia. To je významný element, pretože práve v tom spočíva jeden z predpokladov, že namáhavo získané výsledky zo sociologických výskumov budú pre potreby

praxe seriózne využité. „Sociologické výskumy“ píše sovietski sociológovia V. N. Šubkin a A. N. Aganbegjan, „sú nepriatelja voluntarizmu, kultu, svojvôle, lebo akúkoľvek, i tú najautoritatívnejšiu zmienku prijímajú ako obyčajnú hypotézu do vtedy, kým si ju neoveria na skúsenosti, na praxi“ [3].

Prostredníctvom komunikačnej siete je naše obyvateľstvo čím ďalej tým viac informované a školené (rozhlasové univerzity atď.) o sociológii i o sociologických výskumoch. Tento, na prvý pohľad nedôležitý faktor má pre rozvoj sociológie v našich podmienkach nielen „osvetový“, ale veľký praktický význam. Takto sa vytvárajú vážne predpoklady, pomocou ktorých sa formujú záujmy a postoje obyvateľstva k sociologickým výskumom. Sociológovia musia mať eminentný záujem, aby výpoveď subjektu odrážala skutočný stav vecí. A to je veľmi zložitý problém. Sociológovia i psychológovia sa zhodujú v názore, že pravdivá výpoveď subjektu o skúmanom probléme je okrem iného determinovaná aj jeho postojom. Skôr, ako začneme tento problém podrobne analyzovať, musíme si aspoň stručne všimnúť problematiku postojov vo všeobecnej, teoretickej rovine.

* * *

Problematika postojov patrí — podľa nemeckého psychológa Hofstättera — do oblasti sociálnej psychológie. Píše, že „sociálna psychológia sa zaoberá štúdiom vzájomných menlivostí individuálnych postojov v zmenách spoločenského prostredia jedinca“ [4]. Iný autor, K. Young, definuje postoj „ako naučenú, viac alebo menej generalizovanú a afektívnu tendenciu, alebo predispozíciu odpovedať v pomerne stálom a charakteristickom spôsobe, obyčajne pozitívne alebo negatívne (pre alebo proti) vzhľadom na nejakú situáciu, myšlienku, hodnotu, na materiálny objekt alebo na skupinu takých objektov, na osobu, alebo na sku-

pinu osôb“ [5]. Podľa názoru slovenského psychológa A. Jurovského uvedená definícia najlepšie charakterizuje vymedzenie postoja. Prínos Jurovského spočíva v tom, že precízne analyzuje jednotlivé stránky postoja.

Všimnime si jeho prínos. Na prvom mieste uvádza „poznávaciu kognitívnu zložku“, na druhom „dynamickú alebo snahovú“, na treťom „citové zameranie“ a nakoniec, na štvrtom mieste je to „určitá trvalosť, stálosť, ako hovoríme, určitá konzistencia poznávacieho, snahového i citového zamerania“ [6]. Ako z uvedeného vyplýva, posledná zložka sa vzťahuje na všetky predchádzajúce zložky. Tento moment považujeme za veľmi výstižný a správny, pretože o postoji môžeme hovoriť iba vtedy, ak ide nie o jednorázový akt, ale o určitú tendenciu. To si všimol aj poľský sociológ Z. Bauman. Jeho názor môžeme v sociológii považovať za reprezentatívny. Podľa neho postoj „označuje v sociológii ten znak osobnosti, ktorý pôsobí, že určité podnety majú tendenciu vyvolávať za podobných okolností podobné motívy organismu. Jinými slovami: jde o vlastnosť osobnosti, ktorá determinuje opakovateľnosť motívu“ [7]. Z definície vyplýva, že postoj je spojený s trvalejším konaním jednotlivca. Jeho reakcie na určitý predmet alebo jav za podobných situácií budú pravdepodobne rovnaké. Z. Bauman odlišuje motív od postoja tak, že je charakteristický ako jednorázový akt správania sa jednotlivca k určitému predmetu. Nepovažujeme za potrebné zaoberať sa ďalej týmto problémom vo všeobecnej, teoretickej rovine a prejdeme k vlastnej analýze postojov obyvateľstva ku konkrétnemu výskumu.

* * *

Postoje obyvateľov (kladné alebo záporné) k určitému konkrétnemu výskumu sú determinované mnohými faktormi. Sú

mov v určitej krajine; stupeň poznania a rozmiery informovanosti o skúmanom objekte; stupeň pochopenia účelnosti výskumu pre praktické potreby; metódy a techniky konkrétneho výskumu, a nakoniec sa musia brať do úvahy i rôzne náhodné situácie, s ktorými sa v projekte výskumu môže len všeobecne rátať, lebo v konkrétnych formách vznikajú až počas výskumu. Okrem toho treba brať do úvahy i rôzne vekové kategórie, ktoré môžu, alebo nemusia, mať rovnaké postoje k šetrenému problému. Odlišný postoj jednotlivých vekových kategórií je pravdepodobnejší.

Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu vo svojich správach zhodne uvádzali túto schému postojov k sociologickému výskumu:

- postoj mladých ľudí sa im javil ako najprogressívnejší,
- postoj strednej generácie ako váhavý a nedôverčivý v slovnom vyjadrení: „Kto vie, čo tým sledujete?“
- postoj starších ľudí — nezáujem, pochybnosti.

Takto sa im problém javil a preto i vo svojich správach to takto vyjadrili. Avšak hlbšia analýza postojov obyvateľstva k tomuto výskumu ukazuje, že problém nie je tak jednoduchý, ako sa ukazoval a preto hore uvedenú schému nemožno pokladať za správnu. Cesta od javu k podstate je zložitá, ako tvrdia filozofi a sociológovia toto môžu miliónkrát empiricky dokázať. Ak tvrdíme, že uvedenú schému postojov nemožno považovať za správnu, nechceme tvrdiť, že by nevystihovala niektoré stránky pravdivo. Kritérium pravdivosti je prax, praktický čin. A takým praktickým činom, ktorý je verifikovateľný, je napríklad v našom prípade návratnosť dotazníkov z jednotlivých vekových kategórií.

Veková kategória	15—17	18—19	20—24	25—29	30—39	40—59
% návratnosti [8]	61,6	71,1	61,1	69,3	67,8	63,9

to predovšetkým politické a ideologické názory jednotlivcov a skupín; ich príslušnosť k politickým stranám a triedam; tradície sociológie a sociologických výskumov

Z tabuľky vyplýva, že rozdiely medzi jednotlivými vekovými skupinami nie sú štatisticky významné pre sociologický výskum. Niektoré kvalitatívne rysy, ktoré

sme v priebehu sociologickej akcie zbadali, nám tiež potvrdzujú, že uvedená schéma postojov bola značne zjednodušená. Na Ostravsku, v okrese Vyškov na Morave, v Trenčíne a v iných okresoch bolo dosť príkladov, kde anketéri a vedúci sociologického výskumu mohli zaznamenať rysy aktivity starších ľudí pre výskumnú akciu. Stávali sa prípady, že mnohí pomáhali anketérom vyhľadať respondentov, ktorých pre nepresnú evidenciu MNV nemohli najst. Určitá váhavosť alebo určitý nezáujem o skúmaný objekt nie je možné spojovať, a obyčajne ani nie sú spajované s relativistickou skepsou. Myslím si, že ak pri konkrétnom postoji možno sledovať takéto rysy, môže to byť nakoniec aj prednosť, ak je spojovaná s rozumným uvažovaním, alebo nedostatočnou informovanosťou o šetrenej problematike. Medzi staršími ľuďmi treba brať do úvahy i životné skúsenosti, s ktorými jedinec konfrontuje svoje „áno“ alebo „nie“.

Jedným z najdôležitejších faktorov, ktorý ovplyvňuje postoje ľudí k šetreným otázkam, patrí stupeň informovanosti. Je v povahe našich ľudí, že skôr ako svoje názory vyjadria alebo napíšu, chcú vedieť, aký je zmysel a cieľ zisťovaných problémov. Sociológovia s týmto obyčajne rátať. Tak napríklad keď Čs. rozhlas pripravuje obsiahlejší výskum, pred jeho začiatkom v krátkych rozhlasových reláciách informuje poslucháčov rozhlasu o cieľoch a význame skúmanej otázky pre praktickú potrebu, t. j. pre získanie podkladového materiálu na vypracovanie nových rozhlasových programov. Tieto programy majú lepšie vyhovovať záujmom a potrebám poslucháčov. Touto informovanosťou si teda Čs. rozhlas zabezpečuje veľkú návratnosť dotazníkov, ale aj to najdôležitejšie: aby poslucháči odpovedali na otázky v dotazníku vecne a pravdivo. Všeobecne sa uznáva, a prax to potvrdzuje, že ľudia, ktorí žijú v meste, sú lepšie a širšie informovaní, ako ľudia, ktorí žijú na dedine. Tento fakt sa silno odrážal aj v postojoch k šetreným otázkam.

Projekt sociologického výskumu verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu nerátal s tým, že obyvateľstvo bude vopred informované rozhlasom alebo tlačou o cie-

ľoch šetrenia. Funkciu informátora plnili anketéri. Tak sa stalo, že nie všetci obyvatelia boli o výskume informovaní, ale len skúmaná populácia, teda ľudia náhodne vybraní (podľa štatistických zásad náhodného výberu). Anketér teda priniesol respondentovi dotazník a zároveň ho informoval o cieľoch výskumnej akcie. Tak nadviazal interpersonálne vzťahy a hľadal takú formu interakcie, ktorá by umožnila vytvoriť priaznivé ovzdušie, v ktorom by si respondent uvedomil vážnosť svojej výpovedi na šetrený problém. V zprávach anketérov a vedúcich organizátorov sociologického výskumu sme mohli — okrem iného — zaznamenať: „Občania najskôr prejavovali váhavosť a určitú nedôveru voči sociologickej akcii. Ale keď sme im vec riadne vysvetlili a získali si ich dôveru, keď videli, že ich názory budú slúžiť pre vedecké ciele, zmenili svoje názory a ich postoj bol priaznivý. Nielenže vyplnili dotazník, ale radi sa s nami pohovárali aj o iných otázkach, ktoré im ležali na srdci.“ Tu sa jasne ukazuje, že anketéri veľmi priaznivo ovplyvňovali postoje ľudí k šetreným otázkam. Prednosťou nášho projektu výskumu bolo, že rátať s kvalitným výberom anketérov. Ich filozofická, pedagogická a politická úroveň dávala všetky predpoklady pre to, aby sa vedec- ké ciele úspešne splnili, aby celý výskum a jeho výsledky boli maximálne efektívne.

V pokynoch pre anketérov sa určovali dve návštevy u respondenta. Na prvej návšteve zoznámil anketér respondenta všeobecne o cieľoch šetrenia, respondent dostal dotazník a anketér stručne vysvetlil niektoré technické otázky, ktoré súviseli s vyplňovaním dotazníka. Druhá návšteva anketéra u respondenta bola skôr kontrolná. Išlo tu o to, či respondent dotazník vyplnil a poslal na uvedenú adresu (bola natlačená na obálke), alebo, či si vec nerozmyslel a prípadne odmietol dotazník vyplniť. Táto druhá návšteva vyžadovala od anketéra taktné správanie sa. Išlo o to, aby respondent túto druhú návštevu nepovažoval za prejav nedôvery voči sebe [9]. Schopný anketér si vytvoril predpoklady pre druhú návštevu už pri prvej. Keď vychádzal z povahy našich ľudí, z ich bytostnej zvedavosti, mohol taktne navrhnúť, že bude

lepšie, ak si o zaujímavej otázke porozprávajú až po vyplnení dotazníka, pretože odpovede respondenta na šetrené otázky sú pre sociologický výskum podstatnejšie. Tento postup anketérov bol charakteristický.

Už sme sa zmienili o tom, že postoje obyvateľstva sú ovplyvňované i nepredvídanými, náhodnými situáciami, ktoré sa vyskytujú až v priebehu sociologickej akcie. A o také „situácie“ nebolo pri našom sociologickom výskume núdze. „Fantastické výmysly“, „rôzne povesti“ — ak vznikli, tak sa veľkou rýchlosťou šírili. Tak napríklad v jednej obci v okrese Hodonín „zrovnávali ľudia sociologickú akciu s náborom do JZD“, na druhom mieste zase so „záväzkovou akciou“. V obvode Praha 3 sa vyskytli názory, že dotazníky sú „tajne označované“. V okrese Vyškov sa v jednej obci vyskytli názory, že dotazníky dostávajú „len komunisti“ a v okrese Hodonín, že dotazníky „dostávajú len ľudia“. Podnetom rozširovania názoru, že sociologická akcia sa „týka vecí SNB a vojakov“ bolo to, že anketéri prišli do jednej obce (v okrese Hodonín) na aute OVS, označenom vojenským číslom. Na mnohých miestach upozorňovali miestni občania orgány MNV na to, že po dedine chodia ľudia s dotazníkom a zaujímajú sa o vojenské veci. Tento posledný názor možno považovať za prejav ostráživosti nášho ľudu. Avšak ostatné názory tu uvedené sú výplodom rôznych výmyslov a špekulácií a ešte častejšie výsledkom neinformovanosti. Čo to znamená? Predovšetkým to, že sociologický výskum môže byť veľmi starostlivo pripravený a pritom jeho priebeh nemusí byť hladký, ak sa vyskytnú falošné predstavy medzi ľuďmi. Preto je treba veľmi pozorne sledovať názory, ktoré sa vyskytnú a zavčas im čeliť. Anketéri spolu s miestnymi orgánmi rozptyľovali nesprávne názory vecnou argumentáciou.

To ďalej ukazuje, že sociologický výskum nie je u nás ešte vzácny, že sme na počiatku veľkej a zodpovednej práce. To súvisí s tým, že nemáme žiadne seriózne tradície sociologických výskumov oproti iným krajinám.

Z povahy skúmanej problematiky a otázok v dotazníku sa vyskytovali aj také názory medzi niektorými ľuďmi: „Či sa

nepr pripravuje vojna?“ Ak by sa takéto názory rozšírili, mohli by vyvolať paniku, ktorá by sa mohla veľmi nepriaznivo prejavíť v zásobovacej situácii. Netreba osobitne vysvetľovať, že u nás je dosť ľudí, čo majú sklon k panike. Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu spolu s miestnymi orgánmi úspešne riešili všetky problémy, ktoré sa vyskytli. Všeobecná otázka, ktorá sa najčastejšie vyskytovala a na ktorú museli anketéri odpovedať mnohým respondentom, bola: „Prečo práve mňa vybrali na vyplnenie dotazníka?“ Vysvetlenie tejto otázky nebolo zložité. Stačilo vysvetliť princíp náhodného výberu a to si mohol každý respondent osobne overiť na MNV.

Robiť samostatný záver, že anketéri zohrali významnú úlohu v celej sociologickej akcii, je zbytočné. Vyplýva to už z uvedeného rozboru. Majú veľkú zásluhu na tom, že vytvárali dobré ovzdušie pre priebeh celej akcie, že prispeli k tomu, aby sa prekonala určitá nedôvera, ktorá sa v rôznej intenzite prejavila. „Sociologický výskum je predevším vecí dôvery. Bez dôvery zkoumaných není možno dospět k správným výsledkům,“ píše J. Nováček (Lidová armáda č. 17, roč. 1965).

O vzťahu dôvery a postojov netreba zvlášť písať. Je to dialektický vzťah. Dôvera obyvateľov k šetrenému problému ovplyvňuje postoj respondenta a postoj naopak ovplyvňuje dôveru. O tom, že si anketéri získali dôveru, že ľudia prejavovali kladný vzťah k sociologickej akcii, svedčia aj také fakty, ako sú iniciatívne návrhy a podnety respondentov, aby sa podobne skúmali aj iné otázky nášho spoločenského, kultúrneho života.

Vplyv techniky sociologického výskumu na postoje obyvateľov

Základná technika sociologického výskumu verejnej mienky o otázkach vojny a mieru, armády a civilnej obrany štátu bol dotazník, ktorý obsahoval 46 otázok a jednu voľnú rubriku. Určitým kritériom postojov obyvateľstva môže byť fakt návratnosti dotazníkov. Prostredníctvom anketérov sa doručilo respondentom celkom 7 500 dotazníkov. Do stanovenej lehoty, t. j. do 20. októbra 1965, sa z uvedeného počtu vrátilo 5 016, t. j. 66,9 %. Z tohoto počtu vrátených dotazníkov

bolo 4 912 použiteľných, t. j. 97,9 %, a 104 dotazníkov bolo nepoužiteľných, t. j. 2,1 %. Tieto dotazníky boli buď celkom alebo z veľkej časti nevyplnené. Po 20. októbri sa ešte vrátilo 62 dotazníkov, t. j. 0,8 %. Tie však už nemohli byť zaradené na spracovanie. Celkom sa teda vrátilo 5 078, t. j. 67,7 % dotazníkov.

Ak teda berieme návratnosť dotazníkov ako určité kritérium postojov obyvateľstva k sociologickému výskumu, tak môžeme konštatovať, že tento postoj je veľmi priaznivý. Konečne, tento náš záver podporujú i iné, objektívne empiricky verifikovateľné údaje. Je to stupeň intenzity záujmov respondentov pri vyplňovaní dotazníka. Tak napríklad:

Dotazník vyplnilo:		
• veľkým záujmom	3860	tj. 78 % respondentov
• malým záujmom	827	16,1 % respondentov
bez záujmu	74	1,6 % respondentov
s nechutou	63	1,3 % respondentov

Všimnime si ešte niektoré kvantitatívne údaje z voľnej rubriky dotazníka. (Tu mohli a nemuseli respondenti vyplňať.) Z celkového počtu návratnosti dotazníkov vyplnilo voľnú rubriku 669 respondentov, t. j. 13,5 %. Z uvedeného počtu, teda z 669, sa k problematike sociologického výskumu vyjadrilo celkom 214 respondentov, t. j. 32 %. Zvláštny záujem o sociologický výskum prejavilo 63 respondentov, t. j. 9,4 %. 26 respondentov, t. j. 3,9 % žiadalo uverejnenie výsledkov.

Kvantitatívna analýza je polovičatá, ak ju nedoplní kvalitatívna analýza. Všimnime si aspoň stručne túto časť. Bude tu celá paleta názorov, ktoré uvádzali respondenti. Uvádžame tie názory o jednotlivých problémoch, ktoré sú typické. Svoj kladný vzťah k sociologickému výskumu vyjadrili respondenti takto:

„Je najvyšší čas, že sa organizujú takéto výskumy“ (9 054).

„Myslím si, že podobné akcie sú u nás veľmi potrebné. Na základe ich (sociologických výskumov — pozn. A. F.) výsledkov možno si urobiť aspoň približnú predstavu o pravdivej verejnej mienke“ (1 086).

„Myslím si, že toto by sa malo robiť častejšie, aspoň by sa poznalo,

ako svetový mier zaujíma ľudí a čo by sa malo pre to všetko urobiť“ (4 030).

„Myslím si, že by bolo správne pokračovať v podobných akciách“ (4 094).

„Konečne sa našiel niekto, kto chce poznať naozajstnú mienku ľudí“ (12 082).

Podobných názorov by sme mohli uviesť mnoho a stále by sme sa vracali k tomu istému. Uvedieme radšej ďalšie názory respondentov, ktoré však svojim významom prerastajú rámec простého záujmu o sociologický výskum.

„Vítám tento sociologický průzkum a jsem ochoten se ho vždy účastnit. Jsem přesvědčen, že v mnoha věcech je veřejné mínění v rozporu s předpoklady a míněním oficiálních míst“ (7 008).

„Tento způsob průzkumu mezi lidmi v našem státě mne skutečně zajímá... Bude-li tento sociologický průzkum prováděn v jiných směrech, jsem ochoten spolupracovat“ (2 345).

V týchto názoroch možno zreteľne vidieť iniciatívny a aktívny prístup respondentov k sociologickému výskumu. Potrebujeme je aj to, že mnohí občania, vďaka sociologickej akcii, sa museli vážne zamyslieť nad základnými problémami vnútro-politického a medzinárodno-politického charakteru. Anketéri a vedúci organizátori sociologického výskumu vo svojich správach uvádzajú, že mnohí občania navrhovali, aby sa podobné výskumy robili i v takých oblastiach ako je zásobovanie, komunálne služby, verejná správa, problematika manželstva a rozvodovosti, problematika mládeže atď. To nám len potvrdzuje, že sociologický výskum, okrem svojich vedeckých cieľov, plní i funkciu politickú, alebo, ako hovoria sociológovia, otvára priestor pre demokratičnosť, lebo podnecuje verejnú mienku. Veď ľudia vítajú také úsilie, ktoré je zamerané na odhaľovanie konkrétnych príčin toho či iného javu. Predovšetkým vidia v takomto úsilí snahu odstraňovať prekážky, ktoré bránia progresívnemu rozvoju socialistickej spoločnosti. Práve preto sa ľudia výrazne zaujímajú aj o možnosti realizácie získaných poznatkov pre prax. Vo svojich pripomienkach a názoroch kládli dôraz

na to, aby sa výsledky a závery z tohto sociologického výskumu publikovali.

„Domnívam sa, že výsledky by mali byť zverejnené v dostupnom tisku, napr. v *Nové myslí*, a to podrobnejšie než by boli zverejnené výsledky šetrení religiozity na Ostravsku“ (4 008).

„Po ukončení predmetného prúžkumu bych měl pochopitelně zájem, jako jistě většina dotazovaných, o jeho výsledky. Přál bych si, aby výsledky byly publikovány v Literárních novinách nebo v Kulturní tvorbě a v denním tisku, aby obyvatelstvo našeho státu mělo možnost sdílet, resp. být informováno o výsledku tohoto sociologického prúžkumu“ (7 008).

„Je třeba udělat v televizi nějaký seriál“ (8 007).

„Doporučuji, aby byl u nás ustaven ústav pro výzkum veřejného mínění a aby výsledky výzkumu byly pravidelně, často a operativně zveřejňovány“ (1 181 a 1 415).

Všeobecne sa ráta s tým, že mnohé problémy budú publikované. Pravda, v rôznej rovine a v príslušnej tlači, podľa charakteru problematiky. Okrem toho sa asi ukáže potreba spracovať celkové výsledky tohto sociologického výskumu tak, aby vyšli ako samostatná publikácia.

Môžeme predpokladať, že ak by sa výsledky nepublikovali, mohlo by to znamenať ohrozenie ďalších sociologických akcií. V postojoch ľudí nie je obsiahnutá len relatívne stála stránka, ale — a to predovšetkým — i stránka variabilná. Postoj je charakterizovaný tým, že sa v subjekte prejavujú sklony preferovať určité ciele. Ak toto konkretizujeme na sociologický výskum, tak sú to sklony preferovať určité ciele a techniky sociologického prieskumu, pretože sa tu očakávajú také údaje o objektívnych i subjektívnych stránkach, ktoré dajú seriózny podklad pre riešenie zložitých, bohaty štrukturovaných spoločenských javov.

Okrem kladných postojov, o ktorých sme písali, vyskytli sa rôzne pochybnosti a kritické pripomienky zamerané predovšetkým na sociologický výskum a na otázky dotazníka. Pochybovanie môže mať rôznu rovinu. Podstatné ale je poznať príčinu a motív určitého, konkrétného pochybovania. Zdrojom pochybova-

nia, o ktorom chceme písať, bol predovšetkým typ otázok, ich štruktúra a dotazník ako celok. Pre ilustráciu uvádzame niektoré typické názory respondentov tak, ako ich napísali do voľnej rubriky.

„Dotazník trpí prílišnou formálnosťou a schematičnosťou otázek i pripravených odpovedí“ (4 278).

„Nemůže jít o věcný rozbor (týká se to otázky č. 28, tj. otázky připravenosti naší armády a jejího srovnání s armádou NSR), ale o domněnku“ (1 081).

„Nevhodně položená otázka, může posoudit jen znalec“ (6 001).

„Mnohé otázky se nedají zodpovědět, jednoduše jsou v dotazníku napsané, chtělo by to na ně odpovědět vlastními slovy. Jsou to např. otázky 1, 3, 4, 6, 8, 9, 13, 16, 25, 28“ (10 252 a 11 081).

„Otázka 6 a 13 není jasně stylizována“ (2 087).

„Dotazník je příliš jednostranný“ (2 087).

„Zajímavé otázky, ale nejasné“ (18 275).

„Všeobecně těmto otázkám nerozumím“ (2 061).

„Méně vyhrčeně formulovat otázky“ (1 081).

„Otázky jsou formulovány tak, že u nich není možno podstatné věci vyhmátnout“ (1 160).

„V dotazníku je řada nevhodně formulovaných otázek, např. č. 2, 4, 9, 23, 28“ (1 236).

„Na některé otázky žádáte příliš jednostranné odpovědi — je to dáno formou dotazníku, ale proto snad není nutné také zjednodušení při některých odpovědích... proto radím, aby při dalších akcích bylo více pamatováno na rozdílnost názorů“ (1 086).

Túto pestrú paletu názorov sme uviedli zámerne, lebo majú pre nás veľký význam. Predovšetkým je to dôkaz toho, že respondentom nie je ľahostajné, čo vyplňajú a na čo dávajú odpovede. *Pre sociológiu je to podnet na to, aby pri budúcich prácach na dotazníku sa viac dbalo nielen na obsahovú stručnosť otázok, ale aj na logické a sémantické základy.* Dismán správne poznamenáva, že

ochota alebo neochota respondenta odpovedať na otázku je podmienená okrem iného aj „charakterom otázky samotnej, jej pochopením“, a stupňom informovanosti respondenta o skúmanom probléme [10].

Pozitívny rys na uvedených kritických názoroch je aj to, že obyvateľstvo (skúmaná populácia) dokáže rozpoznávať skutočné vedecké metódy a techniky sociologických výskumov od tých výskumov, ktoré nerešpektujú sociologické zásady. *Čím viac sa budú presadzovať do praxe kvalifikované sociologické výskumy, o to bude menší priestor pre tzv. diletantské sociologické exkurzie, ktoré sú zdrojom nedôvery k sociologickému výskumu.*

Niektoré otázky v dotazníku sa respondentom zdali mimoriadne náročné, pretože vyžadovali značnú informovanosť. Boli to napr. také otázky, ako je názor na vietnamskú krízu, vyzbrojovanie NSR, porovnávanie našej armády s armádou NSR atď. Nedostatok informácií o určitom probléme vyvolával u respondentov rozpaky a pochybnosti o tom, „či sa takto získajú objektívne údaje o skúmanom probléme“. Pre sociologický výskum sú dôležité všetky názory respondenta o skúmanom probléme a ráta sa s nimi ako s faktami. Či je názor respondenta subjektivistický a či odpovedá skutočnosti, to je predmetom sociologickej analýzy.

Už sme hovorili o tom, že pre sociologický výskum je veľmi dôležitá otázka dôvery. Pretože sa v priebehu sociologickej akcie vyskytli i výrazné stopy nedôvery ľudí, všimneme si túto otázku trochu bližšie. Odhalenie príčin a motívov nedôvery by si zasluhovalo samostatnú úvahu. My sa s týmto problémom budeme zaoberať veľmi stručne, ale to nám nebude brániť, aby sme sa nedotkli podstaty. V zásade sa dotkneme troch okruhov problémov, s ktorými bola spojená nedôvera ľudí. Treba ešte poznamenať, že intenzita tejto nedôvery bola v jednotlivých oblastiach nášho štátu rôzna.

Prvý okruh problémov, s ktorým sa spája nedôvera ľudí, bolo obdobie rokov 1950—1956, t. j. obdobie kultu osobnosti. Výrazné stopy tejto nedôvery sa prejavovali v okrese Prešov, ale aj v iných okresoch, nie však tak výrazne. Tak napríklad anketéri, ktorí pôsobili v obci B. v okrese Prešov, píše v zpráve:

„Celkový poměr občanů k naší akci byl značně nedůvěřivý a krajně opatrný, což, podle soukromých hovorů s občany, bylo důsledkem různých nepopulárních opatření prováděných v obci v minulých letech, jako združstevňování, pak zase úprava pozemků ve prospěch státního statku, obavy z následků různých administrativních opatření i osobní těžkosti v rodinách...“ [11].

V zpráve z okresu Hodonín sa píše: „Mnohí občania vôbec neverili, že by mohli svoje pripomienky napísať bez obáv.“

A vo voľnej rubrike respondenti píše: „Průzkum pokládám za užitečnou věc, ale mám obavy, zdali těchto údajů nebude proti mně zneužito... i když věřím, že situace se po této stránce poněkud u nás v ČSSR změnila, není ještě docela tak růžová, jak by si to někdo představoval“ (7 008).

„Aj keď som vyplnil dotazník s veľkým záujmom, mám určité pochybnosti, či závery, ktoré si na základe týchto dotazníkov urobíte, budete môcť presadiť, alebo uplatniť vo forme prípadných zmien v našom politickom a hospodárskom živote... Treba presviedčať“ (18 005).

Ako sa v uvedených názoroch ukazuje, záporné motívy a postoje ľudí sú spájané s obdobím kultu osobnosti. To len ukazuje, že vo vedomí obyvateľstva ešte prežívajú chyby a nedostatky, ktoré boli typické pre roky 1950—1956.

Len veľmi malé percento respondentov vyložené odmietalo vyplniť dotazník. Vyjadrené v percentách predstavuje to asi 2 až 2,5 %. Ak to premeníme na absolútne čísla, tak je to asi 8—10 osôb na 500—600 vybraných respondentov.

Dominantným motívom pre odmietnutie dotazníka boli medzi týmito ľuďmi osobné spory s miestnymi orgánmi a funkcionármi. Skutkovou podstatou tohto sporu bolo napríklad to, že nevyhoveli tej alebo inej žiadosti občana. (Nedoporučenie syna na vysokú školu, prechod do priemyslu, nepovolenie súkromnej iniciatívy atď.) V odmietnutí vyplniť dotazník videl respondent príležitosť akejsi iluzórnej odplaty za spáchanú „krivdu“ zo strany miestnych funkcionárov. Respondent si

myslel, že takýmto spôsobom môže sťažiť pozície miestnych funkcionárov v okrese. Typický názor, ktorý podporuje naše závery, bol názor jedného respondenta: „Keby ste boli z miesta, tak vás nepustím do domu, keby ste boli z kraja, tak budem s vami hovoriť z okna, ale keď ste z Prahy, poďte ďalej.“ Zo štatistického hľadiska je tento malý počet odmietnutých dotazníkov pre sociologický výskum bezvýznamný.

Len málokedy sa vyskytli prípady, že respondent odmietol vyplniť dotazník z „politických dôvodov“. „Do politiky sa nechcem miešať,“ alebo „s politikou nechcem mať nič spoločného“ — bolo charakteristické pre tieto postoje.

Takéto názory pokladáme za iluzórne, pretože vo svojej podstate sú i tieto názory politické, pravda, v negatívnom zmysle, alebo skôr neutrálnom.

Další okruh problémov, s ktorými bola spojená otázka nedôvery respondentov k sociologickému výskumu, je anonymita. Pri bežných inštrukciách a prednáškach sa tento problém nepokladá za dôležitý. Prax vyvracia túto predstavu a ukazuje, že to nie je periférny problém, ale často ústredný, ktorý ovplyvňuje postoj respondentov k skúmanému problému. Pocity strachu, že nositeľ kritického názoru môže byť identifikovaný, neboli ojedinelé. Niektorí respondenti tvrdili, že táto identifikácia sa vraj dá zistiť zo 7. strany dotazníka, kde sa žiadajú objektívne údaje o respondentovi (nacionále).

„Dotazník nezaručuje anonymitu, preto väčšina nepovie svoju mienku“ (1 350).

„Je to veľmi dobrá vec, kde človek môže napísať své mínění... pretože je to anonym“ (12 226).

„Mám malou dôveru v anonymitu dotazníku. Proč se dotazníky dávaly konkrétně některým lidem, proč se nerozdávaly na ulici nebo před velkými závody, v obchodech...“ (1 104).

I v takých názoroch respondentov, že „dotazník je tajne označený“, je treba vidieť určitý náznak obáv z možného porušenia anonymity. To, čo som uviedol, je svedectvom toho, že anonymita je dôležitým faktorom, ktorý ovplyvňuje postoj obyvateľov k sociologickému výskumu. Myslíme si, že tento problém sa bude

musieť pri budúcich výskumoch viac zdôrazniť [12].

Kvalitný výber anketérov, ich dobrá príprava na sociologickú akciu, schopnosť vysvetliť a riešiť problémy v duchu sociologických zásad, sľub, že anonymita nebude porušená, náhodný výber respondentov, obálka pre dotazník opatrená adresou vedeckej inštitúcie — to boli najdôležitejšie lieky proti nedôvere ľudí k sociologickému výskumu. Môžeme bez obáv povedať, že vo vedomí ľudí sa vytvorila správna predstava o tom, že s faktami, ktoré sme týmto sociologickým výskumom získali, bude sa pracovať vedeckými metódami. Porušenie anonymity by bolo v rozpore s etickými zásadami vedeckej práce.

Postoj orgánov strany a MNV k sociologickému výskumu

Robiť analýzu postojov orgánov strany a MNV k sociologickému výskumu nie je zložité. Predovšetkým preto, že tento postoj bol výrazne charakterizovaný všeobecným pochopením a vecnou podporou. Príčinou tohto kladne vyhraného postoja bolo hlboké pochopenie významu a cieľa sociologického výskumu (sociologických výskumov vôbec) pre potreby praxe. Funkcionári strany a členovia MNV vychádzali anketérom a vedúcim organizátorom sociologického výskumu v ústrety. Fakt, že výsledky a závery z tohoto výskumu budú slúžiť i potrebám vrcholných orgánov strany, nám otváral cesty a prístup k potrebným materiálom a informáciám. Výskum priniesol i pozitívne cenné poznatky pre orgány strany na stupni OV KSČ a MNV v rámci okresu v tom zmysle, že sa stal pre nich ukážkou, názornou školou. V praxi videli, ako sa sociologický výskum robí, čo všetko je s ním spojené a akú námahu treba vynaložiť na úspešný priebeh. Mnohí funkcionári netajili, že získali mnohé podnety pre organizovanie sociologického výskumu v okrese, predovšetkým o tých otázkach, ktoré si zasluhujú seriózne šetrenie metódami sociologického výskumu. Nie je náhodou, že funkcionári strany a MNV prejavovali veľký záujem o priebeh akcie, ale aj o to, kedy a v čom sa budú publikovať výsledky.

Podobný postoj bol charakteristický i na okresných vojenských správach, kto-

ré majú veľký podiel na úspešnom priebehu tohto výskumu.

Kladný postoj všetkých uvedených orgánov, predovšetkým ale orgánov strany, vniesol do priebehu celého výskumu veľmi priaznivé ovzdušie. Môže sa vyskytnúť námitka, že idealizujeme celú vec. Nič neidealizujeme! Pridržiavali sme sa faktov. Nakoniec to, že určitá skupina alebo orgán môže mať k danému predmetu určitý vyhranený postoj (pre alebo proti), nie je neobvyklé. Psychológ A. Jurovský píše: „Napokon, vytváranie postojov je natoľko závislé od príslušnosti do určitej skupiny, že niektoré postoje sú pre členov danej skupiny doslova prírodné. Postoje členov jednej rodiny, jednej obce, jednej politickej skupiny, jednej spoločenskej triedy bývajú až obdivuhodne vyhranené“ [13].

Nechceme však tvrdiť, že všetko šlo celkom jednoducho, bez problémov. Ale v samej podstate prax takmer s matematickou presnosťou potvrdila uvedený rozbor a názor A. Jurovského.

* * *

V postojoch obyvateľstva, orgánov strany a MNV prevažovali kladné momenty. Inštitúcie, ktoré robia sociologický výskum, musia — okrem iného — vážne rátať aj s tým, že sa istým spôsobom podieľajú aj na vytváraní kladných alebo záporných postojov obyvateľstva k sociologickým výskumom. A nielen to. Zanechávajú za sebou dobrú alebo zľú pôdu pre ďalšie výskumy. A. Jurovský má pravdu, keď píše: „Pri postojoch je významné, že sú to získané, v životnej praxi nadobudnuté tendencie. Človek sa nerodí ani s kladnými, ani so zápornými postojmi...“ [14]. A na naše podmienky, kde sociologické výskumy nemajú tradíciu, platí to dvojnásobne.

Ukazuje sa správne to, čo tvrdia mnohí sociológovia, že sociologický výskum podnecuje rozvoj iniciatívy a aktivity. Treba celkom súhlasiť s názormi V. N. Šubkina a A. N. Aganbegjana, ak tvrdia, že „rozvoj sociologických výskumov je spojený s rozvojom demokracie“ (c. d. s. 8).

Kvalitný výber anketérov, ich dobrá príprava — to bol ústredný problém, ktorý pozitívne ovplyvnil priebeh výskumu.

Ak nemá byť ďalší výskum považovaný za prejav byrokratizmu, alebo za admi-

nistratívnu záležitosť, treba publikovať získané poznatky a závery. Tento moment považujeme za veľmi dôležitý, pretože ovplyvňuje celú podstatu postojov obyvateľstva k výskumom a k sociológii ako vede.

Sociologický výskum potvrdil, že vo vedomí obyvateľstva má sociologická veda veľkú autoritu.

Sociologický výskum priniesol poznatok, že evidencia osôb je na mnohých miestach zastaralá, nové údaje nie sú bežne dopĺňané. Pre anketéra a nakoniec aj pre MNV nebolo dobrým vysvedčením, ak bol respondent uvedený ako robotník, ale anketér sa stretol s družstevným roľníkom. Ešte horšie však boli prípady, keď sa hľadal respondent, ktorý už bol viac rokov presťahovaný na iné miesto, alebo žil v cudzine. Netreba hovoriť o tom, aké ťažkosti s tým vznikali. Každý rozumný človek si to domyslí.

Poznámky

- [1] Výskum bol v osemnástich okresoch a sto obciach a zahrňoval všetky kraje CSSR. Výber okresov, obcí a skúmaných bol náhodný, trojstupňový (1. stupeň — výber okresov, 2. stupeň — výber obcí, 3. stupeň — výber jednotlivcov (skúmaných). Skúmaná populácia bola vekovo rozvrstvená od 15 do 60 rokov. Podklady sa konzultovali so SÚLKS. Základnou technikou výskumu bol dotazník. Doplnkové techniky boli: interview s funkcionármi okresu a štúdiom dokumentov z plenárnych zasadnutí OV KSC a komisie obrany, ktoré sa týkali, alebo vzťahovali na skúmaný problém. Cieľ výskumu bol: zistiť úroveň chápania otázok vojny a mieru, obrany a armády medzi obyvateľstvom CSSR a základné súvislosti, ktoré majú na ne vplyv. Poskytnúť ústredným orgánom strany a armády podkladový materiál pre riešenie problémov celospoločenského a celoaarmádneho charakteru... Výsledky výskumu boli využité aj ako podklad pre XIII. sjazd KČS o uvedených otázkach a aj ako podklad pre teoretickú konferenciu o všeľudovej obrane. Výskum bol pojatý ako výskum verejnej mienky. Z toho vyplývali jeho možnosti a zároveň obmedzenia. Pred hlavným výskumom bol predvýskum. Nostiteľom úlohy a organizátorom výskumu bolo sociologické pracovisko VPA KČS.
- [2] „Dajte mi možnosť pochopiť charakter javu, jeho miesto v rade druhých, jeho zmysel a význam vo všeobecnom toku života a verte, že ma privediete k správnejmu súdu o diele oveľa ľahšie, než prostredníctvom kadejakých syllogizmov, ktoré sú užívané, aby bola dokázaná vaša myšlienka“ píše ruský revolučný demokrat Dobroľubov už pred viac ako sto rokmi (*Izbrannye filosofičeskie proizvedenija*, Moskva 1948, t. I.) O aktuálnosti týchto slov sa nedá pochybovať.
- [3] *Kvantitatívne metódy v sociologických výskumoch*, Novosibirsk 1964, s. 8 (rusky).
- [4] P. R. Hofstätter: *Sozialpsychologie*, Berlin 1951, s. 122. — pozri kapitolu III., § 2.
- [5] K. Young: *Handbook of Social Psychology*, London 1946, s. 122.
- [6] A. Jurovský: *Duševní život v spoločenských podmienkach*, Osveta, Bratislava 1965, s. 120 až 121.
- [7] Z. Bauman: *Sociologie*, Orbis, Praha 1965, s. 269.
- [8] 1 % sa vzťahuje na počet návratnosti dotazníkov v danej vekovej kategórii k počtu vybraných ľudí $\times 100$.

- [9] Vedúci organizátori soc. výskumu (Praha 3 a okres Svitavy) vo svojich správach písali, že niektorí respondenti, najmä politicky vyspelejší, považovali druhú návštevu za prejav nedôvery. A vraj niektorí sa aj urazili. Uviedli sme, že bola prijatá zásada dvoch návštev u respondentov. To ale neznamena, že sa musela táto zásada za každú cenu dodržať. Záležalo na konkrétnej situácii a na schopnostiach anketéra odhadnúť, či treba druhú návštevu realizovať. No, pre budúcnosť z toho vyplýva záver, že sa bude musieť pri inštrukcii anketérov s týmto faktom rátať.
- [10] Formulovanie otázok je veľmi vážna záležitosť. Dotazník totiž dostávajú ľudia rôzneho vekového stupňa, ale aj rôzneho stupňa vzdelania. Práve tak vzniká komplikovaná situácia: pre jedného otázka vyzerá naivná, ale pre druhého dosť ťažká. Potvrdil to aj predvýskum.
- [11] Pre zaujímavosť treba uviesť, že z celkového počtu 54 respondentov, ktorí boli v tejto obci vybraní, odmietlo vyplniť dotazník 8 osôb. To je taký priemer, ktorý by bol typický pre celé okresné meradlo.
- [12] Pravda, vyskytli sa aj prípady (aj keď ich nebolo veľa), že niektorí respondenti vedome zneužívali anonymitu. Tu už nešlo len o obavy bežného charakteru, ale o cieľavedomé útoky na socialistickú demokraciu. Ukazuje sa, že

určitém individuám nestačilo ani dvadsať rokov na to, aby sa zamysleli nad tým, že s kapitalistickým poriadkom sme raz a pre vždy skončili, že jedinou reálnou cestou nášho napredovania je socialistický pohyb, ktorý zákonito vyústi do nastolenia komunistickej spoločnosti.

- [13] A. Jurovský: *Duševný život v spoločenských podmienkach*, Osveta, Bratislava 1965, str. 138.
- [14] V tom istom diele str. 121.

Literatúra a podkladové materiály pre článok

- A. Jurovský: *Duševný život v spoločenských podmienkach*, Osveta-Bratislava 1965.
- J. Szostkiewicz: *Sociologický výskum*, Bratislava 1964.
- Z. Bauman: *Sociologie*, Praha 1965.
- Ústne a písomné zprávy:*
— vedúcich organizátorov sociologického výskumu, — anketérov.
- Názory respondentov uvedené vo voľnej rubrike v dotazníku.
- Rubrika v dotazníku o stupňoch intenzity záujmov respondentov o šetrených otázkach.
- Návratnosť dotazníkov.